

ЭПИК ЖАНР РИВОЖИДА УЛКАН ИМПРОВИЗАТОР БАХШИ-ШОИРЛАРНИНГ ЎРНИ

Таджихан Сабитова

Филология фанлари номзоди, доцент
Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

Аннотация: Ушбу мақолада фольклоршуносликнинг энг муҳим эпик жанрларидан бўлган достонлар ва уларни куйловчи импровизатор бахши-шоирлар, шунингдек улар куйлаган достонларнинг оғзаки ижодиётимизда жуда катта аҳамият касб этиши кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Мухтарам Президентимиз ташаббуслари билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тил ва Адабиёт, фольклор институти филология фанлари доктори профессор Маматқул Жўраев бошчилигида 100 жилдлик "Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари" нинг 20 жилди чоп этилганлиги ҳам фольклоршуносликнинг ютуқларидандир.

Калит сўзлар: бахши, донишманд, достон куйловчи, дўмбира, ғижжак, баламон, дутор, бахшилар мактаби.

Аннотация: Данная статья попыталась раскрыть, что былины являясь одним из важнейших эпических жанров фольклора, а также импровизаторы поэты-бахши, которые их поют, и былины, которые они исполняют, имеют большое значение в нашем устном творчестве. Одним из важнейших достижений фольклористики, по инициативе нашего уважаемого Президента, также, является издание 20 томов 100-томных "Узбекских реликвий народного творчества" под руководством профессора Маматкуля Джураева, доктора филологических наук, Института языка и литературы и фольклора, Академии наук Республики Узбекистан.

Ключевые слова: бахши, мудрец, исполнитель былин, домбыра, ғижжак (струнный смычковый инструмент), гармонь, балабан (баламан), дутар, школа бахши.

Abstract: This article tried to reveal that being one of the most important epic genres of folklore, folk epics as well as improvisational poets-bakhshi, who sing them, and the epics that they perform, are of great importance in our oral creativity. One of the most important achievements of folklore studies, with the initiative of our esteemed President, is also the publication of 20 volumes of 100-volume "Uzbek Relics of Folk Art" under the leadership of Professor Mamatkul Juraev, Doctor of Philology, Institute of Language and Literature and Folklore, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Keywords: bakhshi, the wise man, the artist of epics, dombyra, ghijjakh (stringed bow instrument), accordion, balaban (balaman), dutar, bakhshi school.

Янгиланаётган Ўзбекистонда давлат миқёсида қадриятларимизга жуда катта эътибор берилаётгани биз олимларнинг қувончига қувонч қўшмоқда. Шу муносабат билан ушбу анжуманнинг ўтказилиши диққатга сазовордир. Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг ташаббуслари билан "Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари" 100 жилдлигининг нашр этишга киришилганлиги ва унинг дастлабки 20 жилди чоп этилганлиги халқимизга ва айниқса фольклоршуносларга армуғон бўлди. Фольклоршунос олимларни ғаввосларга ўхшатаман, чунки улар денгиз тубидан дуру жавоҳирлар инжуларни олиб чиқиб халққа берганларидек олимлар элимизга бахши шоирлардан ёзиб олган дostonларни тадқиқ этиб уларга тақдим этадилар ва жозибадор гўзал асарлардан бахраманд қиладилар. Бизнинг ўзбек халқимиз ниҳоятда бой эпик асарларга дostonларга эгадир. Умуман олганда жаҳонда биронта халқ бормикан шундай улкан сўз усталари-импровизатор бахши шоирларига эга бўлган?! Албатта, йўқ. Дostonларни бахшилар қуйлайдилар. Бахшилар ўз устозларидан махсус дostonчилик сирларини ўрганган санъаткорлардир. Дoston ижроси алоҳида шогирдлик фаолиятини бошидан кечирган махсус таълим кўрган ва муайян иқтидорга эга шахсгагина насиб қилади. "Бахши" сўзи ўзбек тилининг "Изоҳли луғати" да тўрт хил маъно бериши кўрсатилган:

- 1- донишманд.
- 2- дostonларни қуйловчи.
- 3- дам солиб даволовчи табиб.
- 4- Бухоро хонлигида қурилиш маблағини назорат қилувчи.

Юқоридаги тўрт маънодан уchtаси бевосита дoston айтувчи бахшиларга тегишли десак, хато бўлмайди, чунки халқ орасида бахши бўлиш учун инсон донишманд, ақилли бўлиши керак. Иккинчидан, "бахши" луғатда берилишича халқ дostonларини ижро этади. Учтинчидан, қадим замонларда халқ тасаввуридаги бахшилар сўзнинг мўжизавий фазилатидан фойдаланиб кишиларни турли хасталиклардан фориғ қилувчи одамлар ҳисобланган. Ҳозир ва ўтган асрларда бахши даврасида иштирок этган одамлар дoston эшитиш билан бирга дардларидан ҳам қутилганлар, турмуш ташвишларидан озод бўлганлар, ўзларини енгил ҳис этганлар. Ўзбек фольклоршунослиги фани асосчиси Х.Т.Зарифовнинг маълумот беришича, бахши мўғулча ва бурятча "бахша", "бағша" сўзларидан олинган бўлиб, "устод", "маърифатчи" маъноларида қўлланган. Маълум бўладики, бахши халқ томонидан чексиз хурматга эга, эъзоз топган ҳунар эгалари экан. Фольклоршуносликда бахши турли номлар билан аталади: юзбоши, соқи, жиров, жирчи, оқин. баъзан уста

сўзи қўлланган. Бахшиларнинг устоз изидан чиқиб ўзига хос услубда, бадиҳагўйликдан, яъни импровизациядан фойдаланувчилари кўпинча шоир деб ҳам аталган. Шунингдек, Хоразмда дoston айтувчи аёллар халфа номи билан машхурлар. Дoston эпик жанр бўлгани учун бу ҳақида фикр юритамиз. Дoston сўзи форс тилидан олинган бўлиб, "қисса", "ҳикоя", "таърих" маъноларини ифодалайди.

Ўзбек бадиий адабиётида дostonлар яратилиш усулига кўра икки хил бўлади. биринчи тури ёзма адабиёт вакиллари томонидан ҳар бир банди маснавий-икки мисрадан иборат фақат шеърий шаклда яратилади. Мисол учун Юсуф Хос Хожибнинг "Қутадғу билиг", Алишер Навоийнинг "Хамса" си ва бошқа асарлар. Ёзма адабиётдаги дostonлар аруз вазнида ёзилиб, индивидуал ижод маҳсули ҳисобланади. Ёзма адабиётдаги дostonлар яқка шахс ижоди анъаналари ассосида вужудга келади.

Иккинчи тур дostonлар оғзаки ижоднинг маҳсули сифатида фольклор анъаналарига бўйсунган ҳолда яратилади. Устозимиз филология фанлари доктори профессор М.Саидов таърифича, оғзаки ижоддаги дostonларда шеърий ва насрий парчалардан иборат бадиий манба-матн бўлиши керак. Иккинчидан, дostonнинг мусиқаси бўлиши лозим. Учинчидан, дostonни бир киши ижро этганлиги туфайли куйловчи дўмбира черта билиши ёки қўбиз чала билиши зарур. Туртинчидан, дostonни куйлаётган бахши яхши овозгв эга бўлиши ва қўшиқ айтиш маҳоратини эгаллаган бўлиши зарур.

Дoston синкретик жанрдир. Бу сўз юнонча бирлашган; қисм бўлақларга ажралган маъносини беради. Дostonда сўз, мусиқа, хонандалик, ҳофизлик, бадиий ўқиш, нотиклик, актёрлик санъатларининг уйғун намоён бўлишини изоҳлайди. "Дoston" сўзининг яна бир маъноси эл орасида гапирмоқ, куйланмоқ, оғизга тушмоқ демақдир.

Ўзбек фольклоршунослигининг асосчиларидан бўлган профессор Ходи Зариф ва бошқалар томонидан ўтган асрнинг 20-йиллариданоқ улкан импровизатор бахши шоирлар ўзидан ёзиб олина бошлаган эди. Халқ дostonларини тўла равишда ёзиб олиш ишлари 1925 йилнинг охирларида Эргаш шоир репертуаридаги намуналарини қаламга олишдан бошланган. 1925-1929 ёилларда фақат Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан Жонмурод ўғлининг ўзидангина 40 дан ортиқ дostonлар ёзиб олинган эди. Улар орасида "Алпомиш", "Юсуф билан Аҳмад", "Алибек билан Болибек", "Ширин билан Шакар", "Муродхон", "Раъно билан Сухангул", "Кунтуғмиш", "Яқка Аҳмад", "Тўрўғлининг туғилиши", "Юнус

пари", "Мисқол пари", "Галнор пари" Авазхон", "Ҳасанхон", "Далли", "Равшан", "Қундуз билан Юлдуз", "Бўтакўз", "Малика айёр", "Интизор", "Зулфизар", "Хушкелди", "Холдорхон" каби ўзбек эпосининг мумтоз намуналари бор.

Кейинроқ Ислом шоирдан ҳам анча дostonлар ёзиб олинган. "Ёдгор", "Жаҳонгир", "Машриқо", "Нурали", "Орзигул" дostonларини ҳисобга олмаганда шу даврда ёзиб олинган эди. Бу дostonчиларга удаврда аҳамият берилмаган чунки, устозларнинг таъкидлашича "совет тузимини" мақтойдиган дostonларга урғу берилган эди. Ваҳоланки, улкан бахши шоирлардан Пўлкан Жонмурод ўғли 70 га яқин, Фозил Йўлдош ўғли 40 дан ортиқ, Эргаш Жуманбулбул ўғли 20дан ортиқ, Ислом шоир Назар ўғли қирққа яқин дostonларни ўз ҳофизаларида ёд билган ва юксак маҳорат билан куйлаб келган эди. Аммо, бу атоқли дostonчиларимиздан ёзиб олинган дostonлар олтмишдан ортиқ эди. Бу асарлар ҳаммаси бир-бирини такрорламайди. Бошқа бахшилардан ҳам ёзиб олинганларини уларнинг вариантлари билан қўшиб ҳисоблаганда дostonларнинг умумий сони уч юздан ошиб кетади. [Т.Мирзаев. 2013, 182]

Албатта шу ўринда дostonчилик мактаблари ҳақида айтиб ўтиш лозим деб уйлайман. Ўзбек дostonчилигида дoston куйлаш анъанаси қадимда уч йўналишда ривожланган. Биринчидан, Булунғур, Қўрғон, Шахрисабз, Қамай, Нарпай, Шеробод, Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай дostonчилик мактабларида дўмбира чертиб якка ҳолда бўғиқ овоз билан ижро этилган. Иккинчидан, Хоразмда тор, дутор, ғижжак, гармон, буламон, кўшнай, доира жўрлигида баъзан якка, баъзан жуфт ҳолда очиқ овоз билан ижро этилган. Учунчидан, Фарғона водийсида дутор жўрлигида очиқ овозда айтилган. Ўзбек дostonчилигига миф-афсона-ривоят-нақл-эртақ-дoston босқичларидан иборат диффузия харакатининг сўнгги босқичида вужудга келган. Бахшичилик санъати бир неча асрлик тажрибага эга эканлиги билан бошқа ижролардан ажралиб туради. Филология фанлари доктори Т.Мирзаев маълумотига кўра Булунғур дostonчилигида қаҳромонлик дostonларини кўп ижро этишган.

Бу мактабнинг сўнгги вакили Фозил Йўлдош ўғли (1872-1955) ҳисобланади. У "Алпомиш", "Ёдгор", "Ширин билан Шакар", "Муродхон", "Рустамхон", "Малика айёр", "Машриқо", "Интизор", "Балогардон", "Нурали", "Жаҳонгир", "Фарҳод ва Ширин" каби қирққа яқин дostonни истаган пайтда, тингловчилар хоҳлаган ўрнидан ижро этавериш маҳоратини эгаллаган эди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли (1868-1937) Қўрғон мактаби вакили эди. Эргаш Жуманбулбул халқ дostonларини маҳорат билан ижро этувчи ижодкор бахши эди. Унинг етти шоир ўтган ва машҳур бахшилар сифатида ҳамиша устозлар қаторидан ўрин олган, отасининг Жуманбулбул номига эга бўлишининг ўзи бу оиладаги истъдод эгалари кўп етишганлигидан далолат беради, Ундан Ҳоди Зариф, Олим Юнусов, Муҳаммад Исо Эрназар ўғли каби олим ва зиёлилар 33 номдаги асарларни ёзиб олишган. Унинг асарларида намуналар ва ижоди ҳақидаги мақолалар сони 200 га яқин. Айниқса, ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зарифов томонидан ёзилган мақола, илмий тадқиқотларда Эргаш шоирнинг улкан халқ санъаткори экани асосли итарзда мисоллар билан таҳлил қилинган. Шоир ижодига хос хусусиятлардан бири ижросидаги дostonларнинг сюжет ва композициясидаги мукамаллик эди. Ёзма адабиёт намуналаридан яхши хабардор бўлгани сабабли бахши Алишер Навоий дostonларидаги мукамалликни ижодга тадбиқ этади. Шунинг учун "Равшан", "Кунтуғмиш" дostonларидан бирон лавҳани олиш ҳам, унга қўшиш ҳам мумкин эмас. Маълум бўладики, ҳар бир ишга ижодий ёндашишга ўрганган Эргаш шоир мадрасада олган билимларини ўзи ижро этадиган дostonларга тадбиқ этди ва халқ дostonларининг бадиий жиҳатдан мукамаллашувига муносиб ҳисса қўшди.

Нуротанинг шуҳрати Пўлкан шоир (1874-1941) ижроси билан боғлиқ. Халқ дostonларини ҳайратомуз хотирасида сақлаб бизгача маданий мерос сифатида етиб келишига муносиб ҳисса қўшган устоз бахшилардан бири Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлқандир. Пўлкан дostonчилик тарихида камдан кам учрайдиган истъдод эгаси эди. У етмишдан ортиқ дostonларни ёд билган, ўнлаб термалар ижод қилган ноёб бахши эди. Ватанпарварлик руҳида яратилган унинг "Темирхон подшо" дostonи кейинчалик "Чамбил камали" номи билан эълон қилинган ва бир неча йиллар давомида ўрта мактабларнинг адабиёт дастуридан ўрин олган. Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан 1874 йилда Самарқанд вилоятининг Хатирчи туманидаги Қатағон қишлоғида туғилди. У ота-онасидан ёшлигидаёқ етим қолди. Турмуш қи йинчиликлари Муҳаммадқулни ўн ёшга тўлганиданок меҳнат билан шуғулланишга мажбур қилди. Тахминан 1884 йилдан бошлаб тирикчилик ўтказиш мақсадида гоҳ деҳқончилик, гоҳ подачилик билан шуғулланди. Бахшиларнинг аксарияти подачилик билан кун ўтказишар экан, дўмбира чертишни машқ қилишган. Кенг дала. Асосий юмуш қўй-эчкиларнинг тарқаб кетмасликларига кўз-қулоқ бўлиб туришдан иборат. Шу боис куни бўйи вақтнинг ўтиши учун дўмбира чертишни машқ қилиш

маъқул ҳисобланган. Пўлкан ҳам турмуш аламларини дўмбира чертишдан олгандир. Ундаги бахшилик истеъдодини сезган Кўрғон дostonчилик мактаби вакили устоз санъаткор Жасоқ бахши Муҳаммадқулни ўзига шогирд қилиб олади. Шундан кейин ёш Муҳаммадқул ҳаётида ўзгариш беради. Унинг олдида ҳаётдан кўзда тутган мақсад пайдо бўлди. Бу мақсад ёш йигитни кечаю-кундуз меҳнат қилишга чорлади. Жасоқ тарбиясида тўрт йил мутгасил дoston айтиш сирларини ўрганди. 25 ёшида бахшилик синовидан ўтиб, мустақил бахши сифатида ном қозона бошлади. Аммо Муҳаммадқул ниҳоятда ўзига талабчан инсон эди. Шунинг учун мустақил бахши бўлишига қарамай ўз устози ҳузурига тез-тез бориб унинг бисотидаги дostonларнинг ҳаммасини ўзлаштирмагунига қадар тинчимади. Ниҳоят, Жасоқ бахши билган ҳамма асарларни ёд олди, баъзан уларга ўзининг хоҳиши билан айрим янгиликлар киритиб қуйлаб юрди. Лекин ҳаёт унга яна бир синовни тайёрлаган эди. Отасидан мерос бўлиб қолган бир парча ердан келадиган даромад тебратишга етмай турган бир пайтда биринчи жаҳон урушида қатнашаётган чор Россияси Туркистон ўлкасидан мардикорликка олиш ҳақида фармон чиқаради. Қишлоғидаги Бўрибой исмли бир кимса мардикорликка бериладиган пулни тўлайди ва унингўрнига 40 ёшни қоралаган Муҳаммадқул фронт орқасида қора ишларни бажариш учун жўнатилади. Бу сафар натижаси сифатида бахшининг "Мардикор" дос- тони яратилади. Унда оқ подшоҳ зулмига, ўзбек халқига ҳеч қандай алоқаси йўқ уруш ташвишларига бўлган норозилик ўз ифодасини топган. Пўлкан номи эса мардикор юрган замонлардан хотира сифатида унгатахаллус бўлиб қолади. Бу сўз "полк" сўзидан олинган эди.

Аммо бари бир бахшининг маҳорат даражаси у ижро этган анъанавий дostonлар мезони билан ўлчанади. "Алпомиш", Гўрўғли туркумидаги "Гўрўғлининг туғилиши", "Мисқол пари", "Гулнор пари", "Юнус пари", "Авазхон", бахши алоҳида меҳр билан ижро этган "Ёдгор", "Шайбоний", "Қиронхон", "Кунтуғмиш" кабилар шулар жумласидандир. [О.Мадаев, Т.Сабитова, 2011, 136.]

Ислom шоир Назар ўғли 1874 йилда Нарпой тумани Оқ тош худудидаги Гала Қассоб қишлоғида камбағал чўпон оиласида туғилди. Оиладаги иқтисодий ночорлик оқибатида ёшлигидан отасининг ёнида ишлашга мажбур бўлди. 1884 йилдан Ислom чўпонликдан бохабар инсон сифатида мустақил иш олиб бора олди. Бу касб Пўлканда бўлгани каби Ислomни дўмбра чертиш заруратини пайдо қилди. Унинг бетакрор ёқимли овози ҳамқишлоқларига маъқул бўлади ва кўп ўтмай дўмбрани турли қўшиқлар айтиб черта

бошлайди. Ислом шоир ўзининг хотираларида шундай дейди: "Бир кун ўз кишлоғимда бир ўтиришда дўмбра чертиб, баланд товуш билан кўшиқ айтиб ўтирсам Эрназар шоир ҳам келиб эшитиб ўтирган экан. Менинг товушим унга маъкул тушипти, шекилли, шоирликка бўлган ҳавасимни пайқаб, дарров отам қошига бориб, мени у кишидан сўрабди" . Шу воқеа рўй беради-ю, Исломнинг ҳаваскорлик машқлари якунига етади. Эрназар шоир бутун ҳаёти давомида бахшилик санъати йўлида тўплаган тажрибасини, устозлик сирларини самимий нияти билан Исломга ўргата бошлайди. Эрназар шоир Шаҳрисабз мактаби устозлари йўлини яхши биларди, аммо Қўрғон дostonчилиги вакили Жуманбулбулдан ҳам машқ олган эди. Шунинг учун Ислом шоир ижросида Шаҳрисабз ва Қўрғон бахшиларидаги энг ибратли хусусиятлар уйғунлашди.

Ислом Назар ўғли 26 ёшда мустақил бахши даражасига етишди. Бахши ўз хотираларида Жуманбулбул билан учрашганини эслайди. Улкан дostonчи Эрназар бахшига қараб: "Сиз шогирднинг аслини топиб олибсиз, ишқивозлиги ҳам анча зўрга ўхшайди" , -деган экан. Ҳақиқатан ҳам, Ислом шоир биринчидан, хотираси кучли ва бадиҳагўй эди; иккинчидан, овози ниҳоятда ёқимли ва эшитишли эди; учинчидан, ҳар сафар дoston айтишдан олдин тингловчини дўмбра чертиб сел қилиб олар экан, сознинг бу жўрлиги дoston ижроси давомида ҳам даврага завқ бериб турар эди. Хуллас, Ислом шоирнинг дoston айтиши олимларнинг эслашига қараганда, муסיқийлиги, майинлиги, воқеаларнинг аниқ ва содда тарзда акс эттирилиши, бадиҳагўйлиги, ўрни келганда кулгили ифодаси билан ажралиб турар экан. Овознинг шираси дoston файзига файз бағишлар экан. Шунинг учун Ислом шоир айтган 28 та дoston ва сон-саноксиз термаларини ҳамқишлоқлари, кўшни ҳудуддан келган ишқибозлар мароқ билан тинглаганлар.

Бахши ўз замондошларининг қалбларидаги фикр-мулоҳазаларини ошкор қилувчи сатрларни топа билмаса у машҳур бўлолмайди. Дoston кечаларига йиғилган мухлислар фақат дoston ёки терма эшитиш учун келмайдилар. У ҳамиша бахшидан дунёдаги воқеалар, кўшни вилоят, туман жуда бўлмаганда қишлоқлардаги янгиликларга ҳам чанқоқ бўлади. Радио, телевидение, матбуотнинг бошқа турлари ривож топмаган пайтларда бахши ҳам журналист, ҳам диктор, ҳам бошловчи, ҳам сиёсий шарҳловчи, ҳам таниқли устоз зиёли сифатида фаолият кўрсатганлар. Бир неча таниқли устоз бахшилар иштирокидаги суҳбат кечалари ўзига хос оммавий ахборот воситалари вазифасини бажарган. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан, Ислом шоир каби иқтидорли

бахшилар эса матбуот марказининг иш юритувчилари бўлишган. Улар орасида Ислом шоирнинг муносиб ўрни бор. Чунки Ислом шоир "Орзигул", "Гулихиромон", "Зулфизар билан Аваз", "Хирмондали", "Кунтуғмиш", "Соҳибқирон", "Эрали ва Шерали", "Тоҳир ва Зухра", "Нигор ва Замон" каби ўнлаб дostonларини айтиш жараёнида юртдаги ижтимоий ўзгаришларни, янгиликларни, айрим шахслар ҳақидаги танқидий мулоҳазаларни ҳам баён этган.

Ислом шоир Назар ўғли 1953 йилда 79 ёшида вафот этди. Унинг ҳаёти ва ижоди атоқли фолклоршунос олимлар Ҳоди Зарифов, Музайяна Алавия, Мансур Афзалов, Охунжон Собиров томонидан ўрганилган. Ислом шоирдан ёзиб олинган, нашр этилган бадий асарлар, унинг ижодига бағишлаб нашр қилинган китоблар, мақолалар сони уч юздан кўп. Бахшидан мерос бўлиб қолган дostonларни халқимиз ҳамон севиб ўқимокда.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳар бир хонанданинг алоҳида ўринли ашуласи, қўшиғи, шоирнинг шеъри бўлгани каби бахшиларда ҳам муҳаббат қўйган дostonлари бўлади. Эргаш шоир "Равшан", "Кунтуғмиш", Фозил Йўлдош ўғли "Алпомиш", "Машриқо", Пўлкан "Гўрўғлининг туғилиши", "Гулнор пари" дostonларини қиёмига етказиб айтишган. Ислом шоир Назар ўғлининг бундай гўзал ижро этадиган дostonи сифатида "Орзигул" ва "Соҳибқирон"ни кўрсатиш мумкин.

Демак, эпик асарлардан бўлган дostonларни куйлашда юқорида номлари зикр этилган бахши шоирларнинг фольклоршуносликда тутган ўрни салмоқлидир.

REFERENCES

1. О.Мадаев, Т.Сабитова "Халқ оғзаки поэтик ижоди", Шарқ,-Т.,2011.-Б.136.
2. О.Мадаев "Ўзбек халқ оғзаки ижоди",Мумтоз сўз,-Т.,2010.
3. Т.Мирзаев, Ш.Турдимов, М.Жўраев, Ж.Эшонқулов,А.Тилавов "Ўзбек фольклори", Тафаккур бўстони, -Т., 2020.
4. Т.Мирзаев "Ҳоди Зариф суҳбатлари", SHAMS-ASA MCHJ,-Т., 2013,-Б. 182.
5. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари, 4-китоб, Илмий тўплам, Fan va ta'lim poligraf,-Т., 2017.
6. Т.Мирзаев "Устозлар сафдошлар ишдошлар", Tafakkur tomchiliri, -Т.,2021.